

Hans Witmer

Het verborgen verleden van 's-Hertogenbosch

Een ontwikkelingsmodel van de stad van 1170 tot 1400 – (deel 2)

1. Hertog Jan I. Chromolitografie door Georges Severeijns, midden negentiende eeuw. (Wikimedia Commons)

In het *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 36 (2019) verscheen het eerste deel van dit artikel. Hierin beschreef de auteur de ontwikkeling van de stad 's-Hertogenbosch tot 1222. Hij concludeerde onder meer dat de beschrijving die de middeleeuwse geschiedschrijver Molius van de vroegste geschiedenis van Den Bosch gaf, nauwkeuriger is dan tot nu toe werd aangenomen.

In het tweede deel wordt de ontwikkeling van de stad besproken na 1222 en de overstromingen en ophogingen na 1250. Vervolgens komen de bouw van de lakenhal, het vleeshuis, het broodhuis en de waag aan het einde van de dertiende eeuw aan de orde. De daaropvolgende paragraaf behandelt de start van de bouw van de eerste stadsmuur na 1318, gevolgd door het 'raadsel' van de drie snel opeenvolgende locaties van het raadhuis van de stad. Het tweede deel van het verborgen verleden van 's-Hertogenbosch wordt afgerond met conclusies.

De ontwikkeling van de stad na 1222

Nu we ons een beeld hebben gevormd van de staat waarin de stad rond 1222 verkeerde, kan de vraag gesteld worden of we de verdere stedenbouwkundige ontwikkelingen binnen en buiten de vergrote vesting nader kunnen duiden. Kroniekschrijvers helpen ons voor de eerste decennia niet veel verder. Zij maken in de periode tussen 1222 en 1280-1290 alleen melding van de reeds genoemde vestiging van het Minderbroedersklooster op het terrein van het hertogelijk jachtverblijf in 1228. In de slag bij Woeringen (1288) versloeg hertog Jan I van Brabant (1267-1294) de bisschop van Keulen. Dit had als gevolg dat na 1288 de rol van de aartsbisschop in onze streken is uitgespeeld.

Terugkerende overstromingen zullen zeker een vertragende rol hebben gespeeld bij de ontwikkeling van de stad tot rond 1300. Na 1300 lijkt er een versnelling in de ontwikkeling van de stad te ontstaan. De redenen hiervoor zijn onduidelijk.

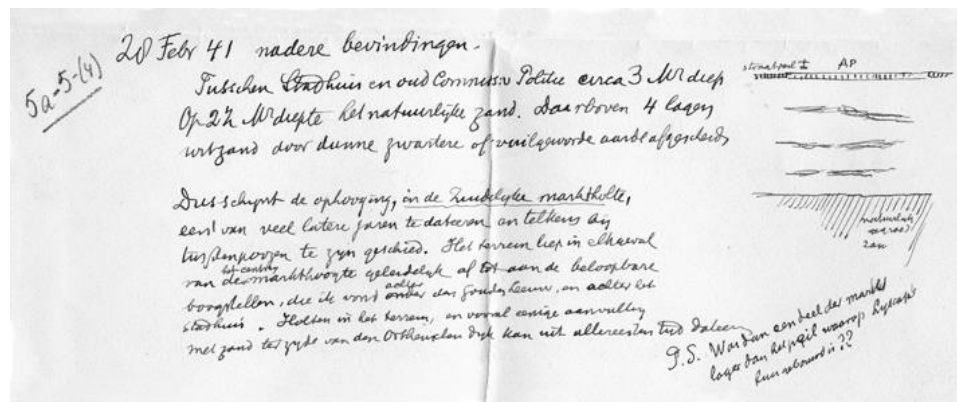
Intussen breidde de *ville neuve* 's-Hertogenbosch zich uit langs de toen nieuwe Vughterstraat tussen de eerste en tweede Vughterpoort (zie afbeelding 7 op pagina 20).

Overstromingen en ophogingen

In de tweede helft van de dertiende eeuw kreeg 's-Hertogenbosch steeds meer te maken met wateroverlast. Dat kwam doordat het water vanuit de Meierij sneller werd aangevoerd. Oorzaken hiervan waren ontginningen en boskap daar. Ook de Maas kende steeds vaker hoge waterstanden door de ontginningen in het stroomgebied van die rivier en de afdam-

ming van de Maas bij Heusden in 1270. Daardoor werd een natuurlijke overloop naar het westen afgesloten. Al deze ontwikkelingen leidden tot hogere waterstanden rondom de stad en ook steeds vaker tot overstromingen.¹ Via de vele vertakkingen van de drie stromen – Dieze, Dommel en Aa – drong het water gemakkelijk tot in het hart van de stad door.

Ophogen van het maaiveld was het antwoord op dit probleem. Dit is bij archeologisch onderzoek vast te stellen aan de gelaagdheid van de bodem ter plekke. Mosmans gaf in 1941 op een schets een profiel aan van een gegraven put voor het stadhuis en een aanduiding van de diepte van de oorspronkelijke zandlaag (zie afbeelding 2). Bij het uitgraven van een schuilkelder met een oppervlakte van dertig vierkante meter voor de panden De Lelie (Markt 3) en het stadhuis op 28 februari 1941 zijn mogelijk archeologische gegevens verloren gegaan. Onduidelijk is of de schuilkelder de 'structuurlijn' tussen het blok op de Markt en de Ridderstraat heeft doorsneden en mogelijke resten heeft beschadigd.

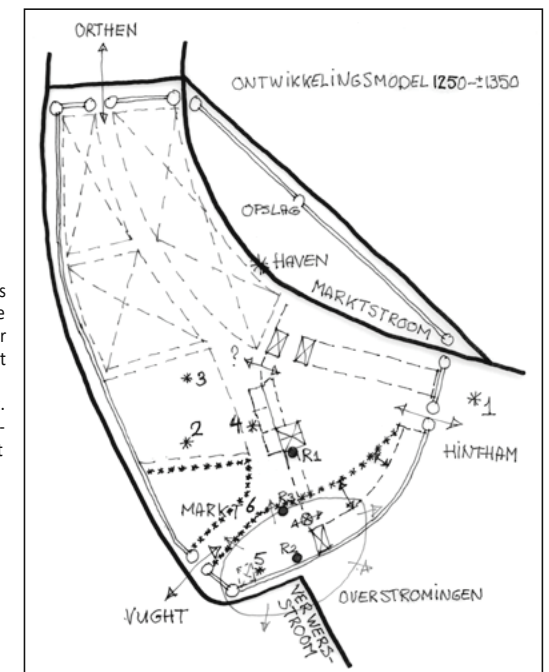
2. Tekening 5a-5-4) van J. Mosmans (28 februari 1941). Tussen het stadhuis en het toenmalige politiebureau in het blok op de Markt is in februari 1941 een put gegraven voor een schuilkelder van drie meter diep. Op 2,5 meter diepte bevond zich het witte zand, daarboven bevonden zich vier lagen wit zand afgedekt met dunne zwarte of vuil geworden aarde. Een archeologische datering en fasering van deze ophogingen ontbreken tot op heden. Tekening J. Mosmans. (Archief Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

Bij andere opgravingen in het centrum van 's-Hertogenbosch zijn eveneens ophogingen geconstateerd. Het artikel 'Markt' van H.L. Janssen laat zowel aan de zuid- als de noordzijde van de opgravingsput op de Markt ter plaatse van de waterput een ophogingsprofiel zien. De oudste middeleeuwse woonlaag (eind twaalfde eeuw), humeus vuil zand (laag 9), is zeker met twee meter opgehoogd. Aan de bovenzijde van deze laag 9 zijn afdrucken van hoeven en karrensporen aangetroffen. Bij de lagen 8, 7, 6 en 5 wordt een grove tijdsaanduiding aangegeven. Er is afwisselend schoon zand, stadsvuil en puin aangebracht.² Bij de opgraving van Heesters op het Geertru-terrein ten westen van de afgebroken Sint-Pieterskerk kon zelfs een ophoging van drie meter worden geconstateerd. Oud stuifzand met daarboven het vroegmiddeleeuwse maaiveld bevindt zich op 3 meter +NAP (laag C). Vervolgens laat het profiel ophogingen tot 4.15 meter +NAP zien (laag D), binnen de vergrote vestingmuur van 1222. Het betreft hier een laat middeleeuws loopvlak. Laag E is een vijftiende-eeuwse puinlaag van meer dan twee meter dik. Het huidige maaiveld bedraagt hier 6.20 meter + NAP.³ Ook het archeologisch onderzoek ter plaatse van de panden Pensmarkt 13-15 leverde vergelijkbare resultaten op. In de kelder van Pensmarkt 13 is in een opgravingsput de oorspronkelijke podzollaag aangetroffen. Het vroegmiddeleeuwse maaiveld lag hier op

4,30 meter +NAP. De ophoging tot het huidige maaiveld bedraagt hier ongeveer 2,30 meter (zie 'Het verborgen verleden', deel 1, afbeelding 12 op pagina 31).

Voor het zuidelijk gebied van het ommuurde gedeelte van de stad ondervond veel overlast. Men hoogde daarom het getroffen gebied in verschillende fases op met behulp van zand en huisvuil (zie afbeelding 2). Door deze ophogingen is een deel van de vroegste structuur van de *ville neuve* behouden. De vertrekken op de begane grond van veel dertiende-eeuwse panden, zoals de panden Pensmarkt 13 en 15, hadden een forse hoogte. Deze ruimtes werden na de ophogingen van het maaiveld heringedeeld in een kelderruimte en een nieuwe entree met aangepaste hoogte. De kelderruimtes zijn in de loop van de tijd minder onderhevig geweest aan aanpassingen en vertellen dus het verhaal van de vroegste geschiedenis van de stad. Het is goed mogelijk dat de vele overstromingen na het midden van de dertiende eeuw leidden tot verschuiving van de oude rooilijn van de bebouwing aan de zuidzijde van de huidige Markt in noordelijke richting (zie afbeelding 3). De maaiveldverhogingen zullen eveneens de entree van de kleine vesting bij de Ridderstraat hebben beïnvloed. Waarschijnlijk is deze poort daarom in onbruik geraakt en afgebroken.

3. Ontwikkelingsmodel 's-Hertogenbosch 1250-1350. Overstromingen die na 1250 en rond 1300 hebben plaats gevonden, leidden tot ophogingen in het centrum van de stad. Het gebied binnen de ommuring werd tot 2,5 meter opgehoogd en de zuidelijke rooilijn van de huidige Markt werd verplaatst. Gelet op de wateroverlast zal de loop van de Verwersstroom door de vesting zijn gedompt. Tussen de vesting van de hertog en het Minderbroeders-terrein werden aan het eind van de dertiende eeuw het Broodhuis, de Lakenhal en het Vleeshuis gebouwd.
1. 'Kasteel' van de Hertog (rond 1222)
 2. Vestiging minderbroeders (1228)
 3. Huis van de Lombarden (na 1250)
 4. Broodhuis, Vleeshuis en Lakenhal (na 1287)
 5. Vermoedelijke locatie Waag (1290)
 6. Ontwikkeling Sadelstraat (nu Schapenmarkt) na 1300
- R1, R2 en R3: opeenvolgende locaties van het stadhuis. (tekening auteur)

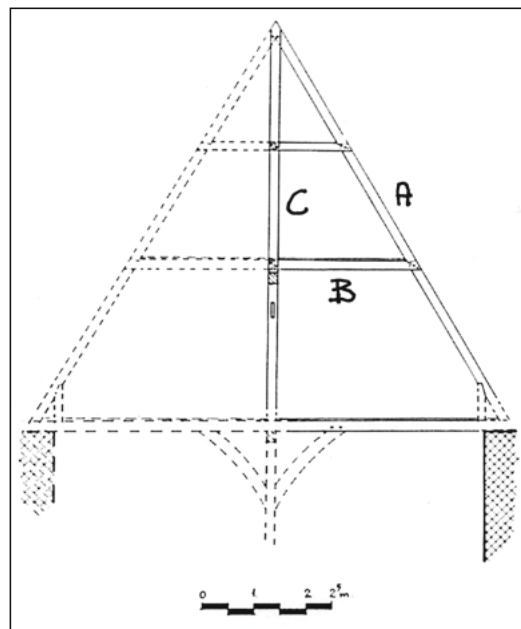
Lakenhal, Vleeshuis, Broodhuis, Waag en Markt

De eerste vermeldingen van de Lakenhal, het Vleeshuis en het Broodhuis treffen we in de archieven aan na 1287.⁴ In het pand Pensmarkt 15 werden resten van een zeer oude dakconstructie teruggevonden. Naar aanleiding van de resultaten van het dendrochronologisch onderzoek van de sporenkap van de panden Pensmarkt 13-15, uitgevoerd door E. Jansma van het Instituut voor Prae- en Protohistorische Archeologie (I.P.P.) te Amsterdam, heeft A. van Drunen in 1988 een monumentenbericht geschreven in *Bulletin KNOB*.⁵ Door

1. Zie de paragraaf Geografie 'Het verborgen verleden', deel 1, 23-27.
2. Janssen, *Van Bos tot Stad*, Markt, 53-63, afbeelding 4.
3. Heesters, *Graven in het Bossche verleden*, 7.
4. Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 42-45.
5. Dendrochronologisch of jaarringen-onderzoek bepaalt de datering van het hout aan de hand van het patroon van dikke en dunne jaarringen. Van Drunen, 'De kap van Pensmarkt 13 en 15'.

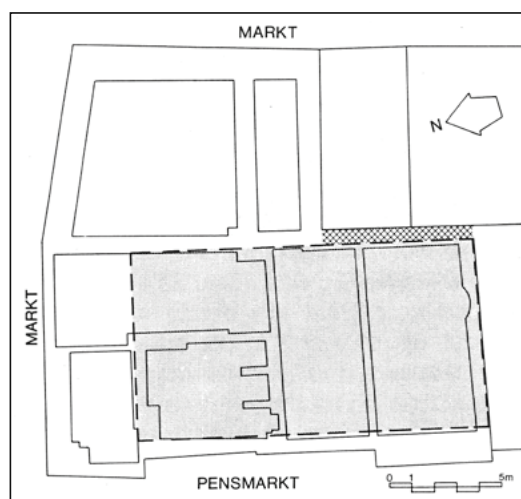
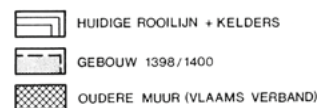
de aanwezigheid van telmerken op de nog aanwezige sporen kon een reconstructie worden gemaakt van de oorspronkelijke kapvorm. Uitgaande van het feit dat het met VII gemerkte spant een nokstijl heeft, kon met enige zekerheid worden aangenomen dat het eerste, het dertiende en mogelijk ook het negentiende spant eenzelfde opbouw hebben gehad (zie afbeelding 4).

4. Dakconstructie panden Pensmarkt 13-15. Dwarsdoorsnede zevende kopsant met nokstijl van de sporenkap. De gestippelde delen zijn gereconstrueerd. A: spoor of span B: hanenbalk C: nokstijl
Tekening P. Manuhutu naar een opmeting van H. Karsemeijer van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en gegevens van A. van Drunen. (Archief Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

Als we aannemen dat er strijkspanten zijn toegepast, kunnen we tot een reconstructie komen van de gehele kap, die moet hebben toebehoord aan de Tweede Lakenhal.⁶ De vermoedelijke Tweede Lakenhal heeft dan een omvang gehad van 8,50 × 11 meter (mogelijk 15,50 meter). De maatvoeringen van de nu nog aanwezige kelders van de panden Pensmarkt 17, 15 en 13 stemmen hiermee overeen. Slechts één van de zes houtmonsters kon gedurende het dendrochronologische onderzoek door Jansma worden gedateerd. De meeste monsters boden te weinig aanwijzingen voor een goede datering. Jansma kon door het ontbreken van enkele spintringen de veldatum van de boom op 1398 stellen. We kunnen dus geen al te stellige uitspraken doen over de datering van de kapconstructie.⁷ De kap van de panden Pensmarkt 13-15 lijkt omstreeks 1400 te zijn geconstrueerd (zie afbeelding 5).

5. Plattegrond van de vermoedelijke Tweede Lakenhal. Reconstructie naar gegevens van A. van Drunen van de plattegrond van het laatveertiende-eeuwse gebouw, weergegeven in de huidige bebouwing. De situering van het oude metselwerk ter plaatse van de achterwand van de panden Pensmarkt 13 en 15 is op de tekening aangegeven. Tekening R. Glaudemans (Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

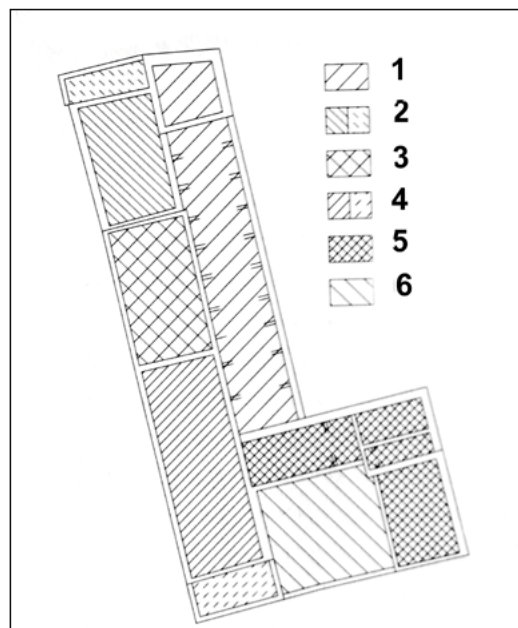
De Waag werd volgens Van Drunen gebouwd tussen 1286 en 1299.⁸ Geschiedschrijver Jacob van Oudenhoven (1601-1690) vermeldt zonder een bron te noemen dat de hertog in 1286 een verordening op de waag uitvaardigde. Van Oudenhoven, die in de zeventiende eeuw leefde, zal zich waarschijnlijk hebben vergist en de oorkonde uit 1299 bedoeld hebben die in meerdere afschriften bewaard is gebleven. Hierin geeft de hertog de waag in of kort voor 1299 aan Agnes, dochter van Jacob Ulrichs, en stelt hij het tarief vast in oude Leuvense penningen. Dat betekent dat de waag in of voor 1299 is gebouwd, vermoedelijk kort voor 1299 omdat de waag niet geëxploiteerd kon worden als er niet eerst een tarief was vastgesteld. De hertog bepaalde dat ook voor goederen die niet in de waag gewogen werden, waagrecht moest worden betaald. Het was dus een monopolie.⁹ De Waag werd vermoedelijk opgetrokken tegen de vestingmuur in de nabijheid van de Vughterpoort aan het toenmalige marktterrein, dat wil zeggen het gebied rond de huidige Schapenmarkt. De Sadelstraet (de huidige Schapenmarkt) wordt al in 1320 in oorkonden genoemd.¹⁰ Waarschijnlijk werd het marktterrein ter plaatse van de huidige Schapenmarkt kort na de bouw van het Vleeshuis, het Broodhuis en de Lakenhal opgeheven en werd het terrein verkaveld. Daardoor ontstonden nieuwe rooilijnen tussen de eerste Vughterpoort van 1222, de latere Pensmarkt en de Markt (zie afbeelding 3).¹¹ In de archieven is geen informatie te vinden over de wijze waarop het vestinggebied van de hertog aansloot op het overige gebied binnen de vergrote vesting van 1222. Gelet op de gezamenlijke inspanning van de hertog en de kooplieden is het goed denkbaar dat alleen de eigendomsrechten een rol hebben gespeeld bij de indeling van het gebied binnen de vergrote vesting.

In een akte van 1293 wordt het Lombardenhuis genoemd, gesitueerd aan de *Foro* (Markt). Het blok op de markt heeft een ligging op de grote driehoekige ruimte gekregen, gevormd tussen de drie hoofdstraten, de Orthenstraat/Hooge Steenweg, de Vughterstraat en de Hintamerstraat.¹² De benaming Pensmarkt voor dit deel van de Markt zal later zijn ontstaan in verband met de vroegere verkoop van pens door pensvrouwen op straat voor het Vleeshuis.¹³ Op 26 maart 1328 verleende hertog Jan III de stad toestemming om een vrije weekmarkt te houden.¹⁴ Werd deze markt gehouden op de Windmolenberg of al op de huidige Markt? De archeologische dienst van de gemeente heeft in 1977 ter plaatse van de put op de Markt onderzoek verricht en is tot de conclusie gekomen dat dit gebied in de tweede helft van de veertiende eeuw zijn definitieve vorm en mogelijk ook zijn 'nieuwe' functie als marktgebied heeft verkregen.

Gelet op de economische voorspoed van 's-Hertogenbosch, mede vanwege de ontwikkeling van een nieuw havengebied ten westen van de Orthenstraat, ontstond in de veertiende eeuw de behoefte aan uitbreiding van de handelsgebouwen. Daarin voorzagen de zogeheten Corte Cameren aan de oostelijke zijde van het blok op de Markt (zie afbeelding 6).

- 6 Strijkspant: een spant direct tegen een gevel aangebracht.
7 Van Drunen, 'De kap van Pensmarkt 13 en 15'.
8 Van Drunen, 's-Hertogenbosch, 45.
9 Vriendelijke mededeling T. Kappelhof.
10 NL-HtSA, Collectie Oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1320.04.21 (Schapenmarkt).
11 Van Drunen, 's-Hertogenbosch, 300, 301, 303, 327, 329, 330.
12 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1293(?).09.20(?).
13 Sasse van Ysselt, *De voorname Huizen*, 507.
14 NL-HtSA, OSA inv.nr. 3876 (= Sassen, *Inventaris*, nr. 45), Brussel, 1328 mrt 26.

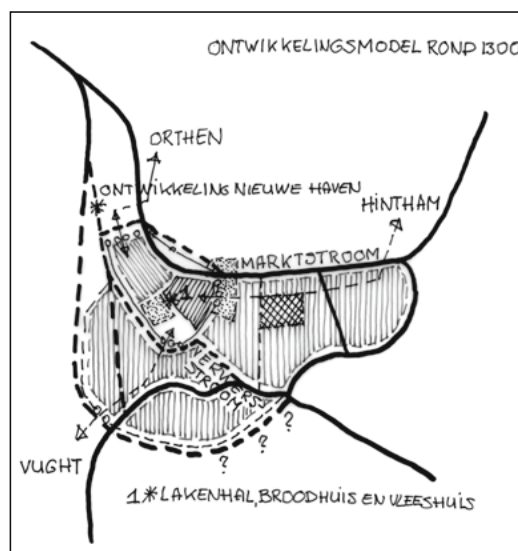
6. Reconstructie van de oude indeling van het bouwblok op de Markt:
1. Korte of Kleine Cameren
 2. Tweede Lakenhal, later Vleeshuis?
 3. Broodhuis
 4. Eerste Lakenhal, later Vleeshuis
 5. Locatie raadhuis 1348 volgens Van Drunen
 6. Lange of witte Cameren, locatie raadhuis/huis van de Schepenen 1348 volgens Hans Witmer.
- (tekening Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

De bouw van de veertiende-eeuwse stadsmuur

Nijhof bericht in een artikel in *Bos-sche Bladen* (2008) over een bijzondere vondst in de 'tweede stadsmuur' tussen het Sint-Jansbolwerk en de Wilhelminabrug.¹⁵ Nijhof noemt deze muur 'tweede stadsmuur', maar in de terminologie van dit artikel spreken we met goede redenen liever van de veertiende-eeuwse stadsmuur. Op basis van een aangetroffen schuin verlopende bouwnaad en afwijkende metselverbanden in de stadsmuur van de veertiende eeuw kon geconcludeerd worden hoe en waar de aanleg van deze muur van start ging. De tweede Vughterpoort tussen de Berewoutstraat en Kuipertjeswal is met zijn hoefijzervormige torens nog geënt op de vormgeving van de stadspoorten van de uitgebreide vesting van 1222. De vraag waar deze eerste fase van de veertiende-eeuwse stadsmuur aan heeft gesloten op de uitgebreide vestingmuur van rond 1222 is door Nijhof in het artikel niet beantwoord, onder andere omdat het metselwerk ter plaatse van de Kruisbroedershof en Spinhuiswal niet onderzocht kon worden op de aanwezigheid van Vlaams verband. Aannemelijk is dat deze muur in noordoostelijke richting heeft doorgelopen tot aan de kruising van de Zuidwal en de Dieze (afbeelding 7). Dit gebied kan dus als een eerste uitbreiding van de *ville neuve* aangeduid worden. Het gebied langs en rond de 'nieuwe' Vughterstraat zal een zodanige toeloop van nieuwe bewoners en handelaren gekend

7. Ontwikkelingsmodel 's-Hertogenbosch rond 1300. Door de nieuwe route naar Vught ontwikkelde het zo ontsloten gebied aan de zuidwestkant van de stad zich voorspoedig. Vanwege de permanente dreiging van aanvallen vanuit Holland en Gelre werd in het eerste kwart van de veertiende eeuw besloten het gebied te ommuren en een tweede Vughterpoort te bouwen. De waarschijnlijke aansluiting op de *ville neuve* tot aan de kruising van de Zuidwal, de Dieze en de Verwersstroom is archeologisch niet vastgesteld. (tekening auteur)

hebben dat bescherming door middel van een stadsmuur en gracht noodzakelijk werd. Daarbij speelde de nog altijd aanwezige dreiging van plundering en verwoesting door de legers van Holland en Gelre een rol.¹⁶

Op 13 september 1318 gaf hertog Jan III van Brabant (1312-1355) de schepenen en de schout van 's-Hertogenbosch op hun verzoek toestemming om de stad te versterken en de kosten naar eigen goeddunken om te slaan. De transcriptie van het eerste gedeelte van de oorspronkelijke tekst luidt:

‘Wij, Jan bij de genade van God, hertog van Lotharingen, van Brabant en Limburg groet al diegenen die deze brief zien of horen voorlezen, als bekrachtiging van de waarheid. Want de aan ons getrouwe schepenen en raad van onze stad 's-Hertogenbosch hebben ons onlangs bekend gemaakt dat zij grote problemen hebben door schulden, verkregen door het onlangs aanleggen van vestingwerken in 's-Hertogenbosch, onze stad en ook over de zorgen die zij tevoren hadden en die ons deels bekendgemaakt zijn door Rogier Levendale, onze Drost, die deze problemen voorzien had, nadat de schepenen en de raad hun plannen hadden bekendgemaakt. En diezelfde schepenen en raad van onze stad 's-Hertogenbosch wensen dat zij onze stad mogen versterken en vestingwerken mogen aanbrengen als stadsbestuur en verzekeren dit uit te voeren zonder kwader trouw.’¹⁷

Het lijkt zeer aannemelijk dat hertog Jan III hier het eerste deel van de toekomstige 'eerste' stadsmuur aanduidde. Dit deel van de muur werd nog uitgevoerd in Vlaams verband.¹⁸ De stad werd in 1304 aangevallen door een leger afkomstig uit Dordrecht. Molius vermeldde in zijn *Kroniek*:

‘In het jaar des Heren 1303 (Molius vermeldde niet het juiste jaartal, HW) woedde er een wrede bloederige oorlog tussen graaf Gwijde van Vlaanderen en de graven Jan en Willem van Holland. De graaf van Vlaanderen werd geholpen door hertog Jan van Brabant, omdat deze verwant was aan de graaf. Dertig dagen lang belegerde hij samen met de Brabanders Dordrecht, schoot vuurpijlen op de stad af en zette deze voor het grootste deel in brand. De Dordrechtenaren deden een uitval, verdreven de Brabanders uit de belegering, doodden er velen en joegen de rest op de vlucht. Zij achtervolgden hen tot 's-Hertogenbosch, waarbij ze alle gehuchten en dorpen tot aan 's-Hertogenbosch in de as legden. Tenslotte vuurden zij vuurballen af op de stad om de poorters te belagen, wanneer zij hun brandende huizen trachtten te redden. Nadat de Dordrechtenaren 's-Hertogenbosch door plunderingen en brandstichting grote schade hadden toegebracht, keerden zij met buit beladen naar huis terug.’¹⁹

De aanval van de Dordrechtenaren in 1304 is wellicht de aanleiding geweest voor het stadsbestuur om de bouw van de vestingwerken te starten. De hertog gaf het stadsbestuur toestemming de werkzaamheden voort te zetten en belastingen te heffen om de vestingwerken te bekostigen. In *Het stadsrecht van Den Bosch van het begin tot het Privilegium Trinitatis*

15 Nijhof, 'Nieuws van de BAM', 152-154.

16 Vanaf de Zuidwal is de bouw van de vestingwerken in oostelijke richting verder gegaan tot uiteindelijk het Sint-Jansbolwerk. Vriendelijke mededeling E. Nijhof, Erfgoedhuis.

17 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1318.09.13. Rogier Levendale is in 1306 als drost benoemd.

18 Vriendelijke mededeling E. Nijhof, Erfgoedhuis.

19 Hoekx e.a., *Kroniek van Molius*, 155.

door H.P.H. Camps wordt een privilege beschreven van hertog Jan III van 11 januari 1330, waarin hij een aantal vroeger verleende voorrechten, sommige daarvan in gewijzigde vorm, bevestigde en enkele nieuwe toevoegde. In dit privilege noemde de hertog 's-Hertogenbosch een 'veste en een slot'. Het deel van de veertiende-eeuwse stadsmuur dat de poorters tussen 1318 en 1330 realiseerden, was voor de hertog kennelijk nog te beperkt om van een stad met een stadsmuur te kunnen spreken. In latere jaren hebben de opeenvolgende hertogen het stadsbestuur de mogelijkheid geboden extra belastingen te heffen om verdere vestingwerken te bekostigen:

- De hertog stond de stad in 1321 verkoop van het bos Deuteren toe op voorwaarde dat de opbrengst besteed werd aan de vestingwerken.²⁰
- De hertog bepaalde in 1338 dat om de kosten voor de bouw van de vestingwerken te betalen iedereen die een ploeg had vier jaar lang met Kerstmis 4 oude Tourse groten zou betalen en wie geen ploeg had naar evenredigheid.²¹
- In verband met de aanslag opgelegd aan de inwoners van de stad en de Meierij voor de ommuring van de stad, beval hertog Jan aan de schout van Den Bosch in 1345 om de achterstalligen tot betaling te dwingen, het geld aan te wenden voor de ommuring en daarvan rekening te doen.²²
- Hertog Wenceslaus en hertogin Johanna verleenden in 1357 aan de stad in verband met de ommuring dat zij gedurende tien jaar maalgeld mocht instellen op koren en mout en een heffing op vreemd bier. Gedurende die periode moest uit elk huis van de dorpen in de Meierij één man gedurende één dag per jaar komen werken aan de ommuring op een boete van 40 schellingen.²³

Door het afnemen van de dreiging vanuit Holland en Gelre werd het minder noodzakelijk het hertogelijke gebied zwaar te verdedigen.²⁴ De veertiende-eeuwse stadsmuur van de stad 's-Hertogenbosch zal rond 1360/1370 in opzet gereed zijn geweest. Op 9 september 1387 gelastte hertogin Johanna de inwoners van de Meierij nog behulpzaam te zijn bij de aanleg van schansen en blokhuisen,²⁵ noodzakelijk voor de voltooiing van de verdediging van de stad.²⁶ Door deze stadsmuur kwam ook de rest van de centrale hoogte van 's-Hertogenbosch binnen de muren te liggen. Op die hoogte stond intussen de kerk van Sint-Jan. Daar liep ook de weg naar Hintham en verder naar het oosten (Oss) of zuidoosten (Helmond).

De raadhuisen van 's-Hertogenbosch

Van Drunen beschreef de drie raadhuisen die de stad heeft gekend. Hij gaf geen nadere verklaring waarom het raadhuis tweemaal verplaatst werd.²⁷ Het eerste raadhuis situeerde hij in het uitstekende gedeelte van het blok op de Markt (1348): een logische locatie in het hart van de vroegste nederzetting tussen de belangrijkste gebouwen.²⁸ Het tweede raadhuis had volgens hem gelegen aan de buitenzijde van de stadsmuur van rond 1222, naast de Verwersstroom en was in gebruik tussen 1348(?) en 1366. In 1366 werd het woonhuis van Gijs Lysseep aan de Markt aangekocht. Het veertiende-eeuwse stenen huis kreeg hierna de naam 'herenhuys', waaruit kan worden afgeleid dat hier de heren schepenen vergaderden. Dit was dus het derde raadhuis.

De transcriptie van de akte uit 1348 waarop Van Drunen zich voor de ligging van het eerste stadhuis baseerde, luidt:

'Schepenen, gezworenen, rentmeesters, dekens van de ambachten en een deel van de burgers hebben namens de stad gegeven aan hun medepoorter Gozewijn van de Steenweg een ledige plaats van een vak in de lakenhal, op het eind naar Gijsbert Lysseep toe aan de zijde van het raadhuis, voor de hertogijns en voor 32 schellingen.'²⁹

De tekst van deze akte vormt hier een aanwijzing voor de mogelijke eerste locatie van het raadhuis, direct naast de Lakenhal, tegenover het huis van Gijsbrecht Lysseep. Waarschijnlijk stelde de hertog dit pand ter beschikking aan de schout en schepenen, het gemeentebestuur van de stad, om hier te vergaderen en te overleggen met vertegenwoordigers van de hertog. De locatie die Van Drunen aangeeft in *'s-Hertogenbosch, van straet tot stroom* lijkt echter niet overeen te stemmen met de strekking van de tekst van deze akte. De locatie van de Lange of Witte Cameren ligt meer voor de hand, gelet op de positie van dit pand tegenover het huis van Gijsbert Lysseep dat dan aan de zuidzijde van de Markt moet hebben gelegen (zie afbeelding 6 op pagina 20).³⁰

Wie was Gijsbert Lysseep en waar lag zijn huis precies? Gijsbert was een telg uit een vooraanstaande Bossche familie. Vijf schepenen uit de familie Lysseep hebben van 1306 tot en met 1380 deel uitgemaakt van het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch:

- Jan Lysseep, genoemd als schepen in aktes van 1306, 1307, 1310, 1311 en 1316. Gestorven in 1317.³¹
- Gijsbert Lysseep, genoemd als schepen in aktes van 1316, 1317, 1318, 1320, 1322 en 1324, gestorven in 1340. Zijn zoon Jan woonde in het huis aan de Markt. Trude, zijn zus, heeft in 1340 afstand gedaan van haar recht op een deel van het huis.³²
- Jan Lysseep, genoemd als schepen in aktes van 1335, gestorven in 1352. Jan was getrouwd met Katharina, had een zoon Gijsbrecht en vier dochters Truda, Oda, Katharina en Beatrijs. De zussen van Gijsbrecht hebben in 1352 en 1358 afstand gedaan van hun recht op een deel van het huis.³³
- Gijsbert Lysseep, genoemd als schepen in aktes van 1351, 1355, 1360 en 1367.³⁴
- Gijsbert junior Lysseep, genoemd als schepen in aktes van 1371(?), 1371 en 1380.

De teksten van deze oorkonden tezamen maken het aannemelijk dat de familie Lysseep al vóór 1317 woonde in het pand Markt 1, midden. Gedurende bouwhistorisch onderzoek in april 2015 in de kelders van het pand Markt 1 (het middelste deel van het stadhuis) is in de 'gelagkelder' in het oorspronkelijke achterhuis van het woonhuis metselwerk in

20 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1321.06.24.

21 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1338.10.09.

22 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1345.10.09.

23 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1357.01.31.

24 Hoekx en Paquay, *Inventaris 's-Hertogenbosch*, 63.

25 Schans: versterkt werk in het veld opgeworpen, veelal met behulp van aarden wallen of met behulp van takkenbossen. Blokhuis: oude benaming voor een verdedigingswerk, dat kan variëren van een eenvoudig bouwsel van halve boomstammen tot kasteelachtige bouwwerken.

26 Van Bavel, e.a., *De Kroniek van het St. Geertruijklooster te 's-Hertogenbosch*, folio 21v, 29-30.

27 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 39-42.

28 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 40.

29 NL-HtSA, OSA inv.nr. 3120 (= Sassen, *Inventaris*, nr. 109), 1348 aug.27.

30 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch*, 42.

31 www.bossche-encyclopedie.nl/bronnen/schepenen/1230-1629; NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1317.07.17.

32 www.bossche-encyclopedie.nl/bronnen/schepenen/1230-1629; NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1340 (Markt 1).

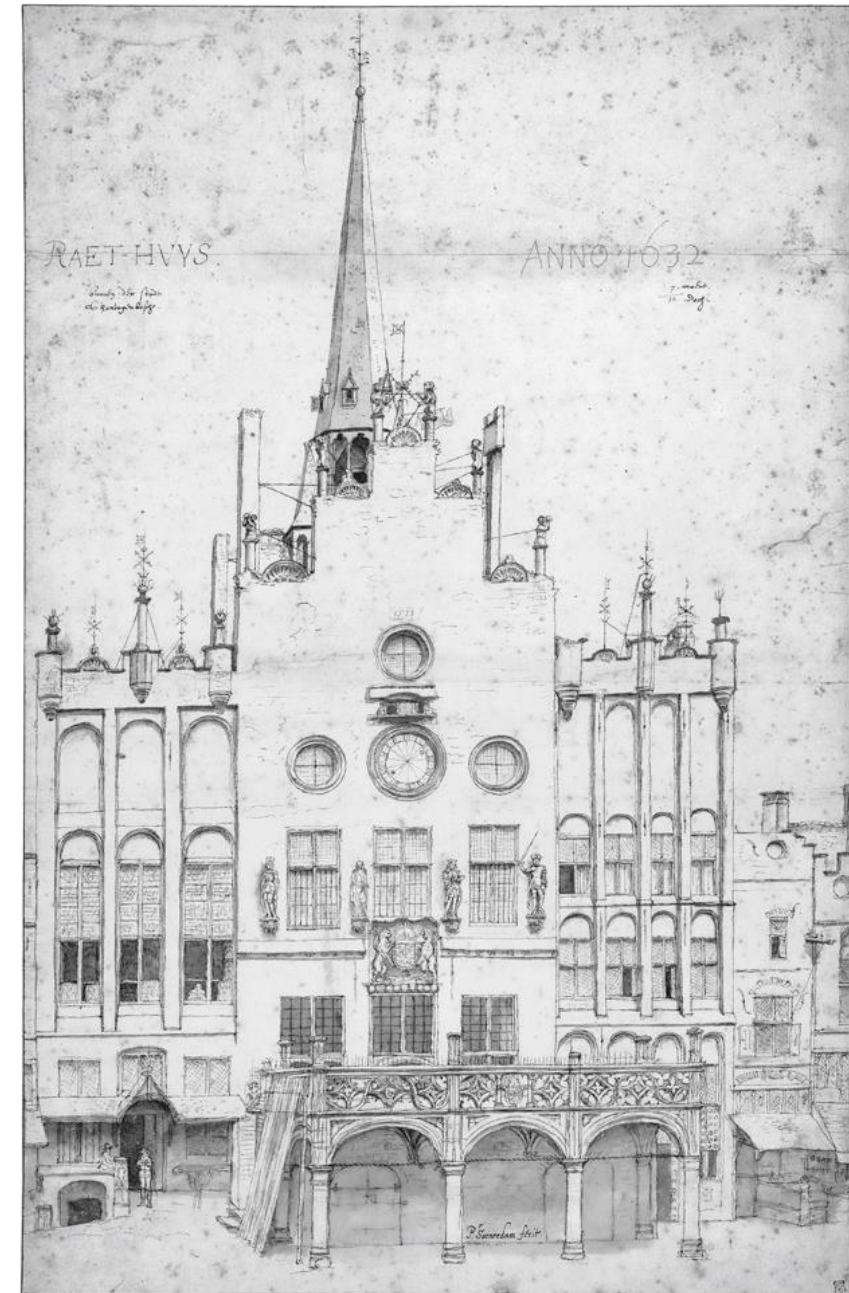
33 www.bossche-encyclopedie.nl/bronnen/schepenen/1230-1629; NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1352.07.02 en 1358.03.10.

34 www.bossche-encyclopedie.nl/bronnen/schepenen/1230-1629.

Vlaams verband aangetroffen.³⁵ Dit wordt gedateerd rond 1300.³⁶ Op basis van onderzoek van de steenformaten kon geconcludeerd worden dat het pand in het eerste kwart van de veertiende eeuw is opgetrokken. Dit metselwerk loopt door tot in de kap. Het pand is dus altijd zo hoog geweest.³⁷

8. Het stadhuis (Markt 1, midden) van 's-Hertogenbosch aan de Markt, eind zestiende eeuw. De opbouw van het bordes voor het stadhuis is goed zichtbaar. Rechts naast het bordes in de hoek met het pand Markt 1 rechts is de toegang zichtbaar van de poortweg van Lysscepe om zijn achtererf te kunnen bereiken. Detail van het rechtergedeelte van een gravure door G.J. de Huyser uit 1776 van het Schermersoproer in Den Bosch uit 1579, naar een schilderij van Jan van Diepenbeek (1573-1621). Vermoedelijk geeft de gravure de situatie weer van het stadhuis iets na het oproer van 1579. (Gravure in bezit van auteur; schilderij collectie Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch)

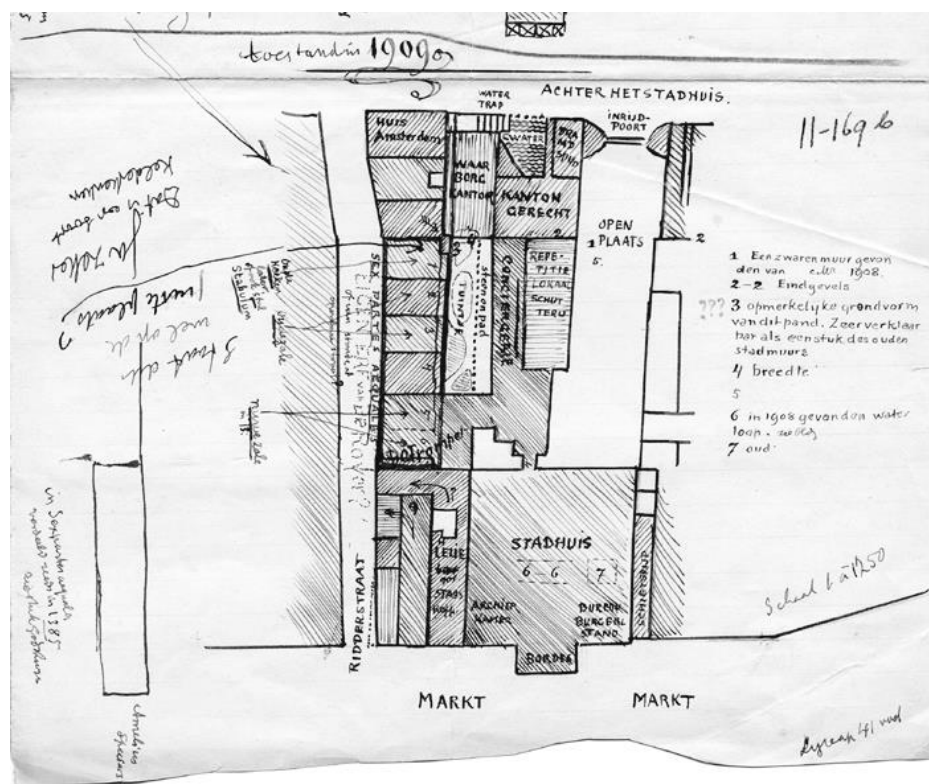
9. Het stadhuis van 's-Hertogenbosch in 1632. Het grote middelste pand heeft nog een middeleeuwse trapgevel, waaraan in 1529-1531 renaissance-elementen zijn toegevoegd. De beide zijpanden hebben gelede schermgevels met uitkragende hangtorentjes. De linker gevel dateert uit het midden van de vijftiende eeuw. De rechter gevel is vermoedelijk in 1607 gerealiseerd. * Schets Raethuys 's-Hertogenbosch 1632, door Pieter Saenredam (1597-1665) (collectie Rijksmuseum Amsterdam)
* Van Drunen, 's-Hertogenbosch, 128.

³⁵ De afmetingen daarvan zijn: 27,5/28,5 x 13/13,5 x 6,5/7,5 centimeter, 10-lagenmaat 81-83 centimeter.

³⁶ Vriendelijke mededeling bouwhistoricus M. Enderman uit 'Bouwnotities raadsdelers april 2015'.

³⁷ www.bossche-encyclopedie.nl/stadhuis/algemeen/bouwhistorisch-onderzoek.

Van Drunen schrijft vervolgens dat de stad 's-Hertogenbosch op 12 juni 1357 aan Gijsbert Lysscep een erf verkocht dat lag achter zijn huis en erve waar hij in woonde (het middelste pand van het huidige stadhuis). Het ging om een stuk grond van $46 \frac{1}{3}$ voet (= 13,29 meter) breed dat achter diens huis en erf lag buiten de oude muren van de stad, tussen de muur en de palen in de stroom.³⁸ De koper moest waar toen de palen stonden een goede stenen kade maken en mocht desgewenst een brug over de stroom bouwen. Het betrof dus een stukje grond tussen de muur en de oever van de stroom.³⁹ De tekst 'buiten de oude muren van de stad' slaat op de ommuring van rond 1222.

10. Plattegrond stadhuis 's-Hertogenbosch. Tekening van J. Mosmans uit 1909 met daarop aangegeven de plattegrond van het Stadhuis van 's-Hertogenbosch, een deel van de ommuring van rond 1222 en de situatie van de bebouwing aan de Ridderstraat, grenzend aan het terrein van het Stadhuis. Onder 3 schrijft Mosmans 'opmerkelijke grondvorm van dit pand. Zeer verklaarbaar als een stuk des ouden stadsmuurs'. (Archief Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch)

Na aankoop van een stuk grond achter zijn pand van de stad verwerfde Gijsbert nog meer onroerend goed en grond in de nabijheid van zijn pand Markt 1, midden. In 1359 heeft Jacob van Boxtel zijn huis en erf, gelegen aan de Markt en grenzend aan het huis en erf van Gijsbert Lysscep, vanaf de straat tot de stadsmuur verkocht en overgedragen aan Gijsbert Lysscep. Het gaat hier om het pand Markt 1, links. Een jaar later verkreeg Gijsbert van diezelfde Jacob van Boxtel ook een stuk van de stadsmuur van 23,5 voet (bijna 6,75 meter) en een stuk van het erf, strekkende van de muur tot aan de palen in de stroom, die gelegen zijn achter het erf dat Van Boxtel hem al eerder had verkocht.⁴⁰

In 1363 kwam een regeling met de eigenaar van het andere buurpand (het pand Markt 1, rechts) tot stand. In dat jaar sloten Gijsbert Lysscep en Gerard Schilder een overeenkomst over de bebouwing op beider erven aan de Markt. Schilder mocht zijn voorgenomen bebouwing in de stenen muur van het huis van Gijsbert ankeren. Het is $42 \frac{2}{3}$ voet (= 12,24 meter) diep en $28 \frac{1}{3}$ voet (= 8,13 meter) hoog. Gijsbert behield een poortweg langs de muur van ongeveer 5 voet min $\frac{1}{2}$ duim breed (ongeveer 1,40 meter) en een hoogte van minstens 11 voet (iets meer dan 3 meter). Schilder mocht onder deze poortweg een kelder maken.⁴¹ Op afbeelding 8 op pagina 24 is rechts van het pand Markt 1, midden (het raadhuis) in de hoek van het bordes en het pand Markt 1, rechts een kleine aangekapte aanbouw zichtbaar met de toegang van deze poortweg.

Drie jaar later, in 1366, verkocht Gijsbert Lysscep zijn stenen huis en erf aan de Markt aan de stad. Het perceel strekte van de Markt uit tot aan het water en er hoorde een achterhuis bij.⁴² Waarschijnlijk was dit achterhuis een losstaand huis op het achtererf. Van Drunen noemt het opmerkelijk dat de stad in 1366 het gehele bezit van Gijsbert Lysscep kocht om er het raadhuis te vestigen. Gijsbert verkocht echter alleen het pand Markt 1, midden. De aankoop in 1359 van pand Markt 1, links, door Gijsbert Lysscep kan mogelijk gezien worden als een eerste stap tot de verkoop van zijn pand Markt 1, midden. Het pand Markt 1, links, heeft hij vermoedelijk aangehouden als woonhuis.

In de oudst bekende stadsrekening van 1399/1400 wordt een als 'oude raethuijs' aangeduid pand genoemd dat op het achtererf van het huis van Gijsbert Lysscep was gebouwd. Van Drunen vermeldt dat de cijns ervan rustte op het huis De Gaffel aan de Markt (het pand Markt 1, links).⁴³ Zoals we hierboven zagen was dit pand vanaf 1359 inderdaad eigendom van Gijsbert Lysscep. Uit meerdere posten in de stadsrekeningen blijkt dat dit 'oude raethuijs' aan de Binnendieze stond. Er is sprake van een 'boge boven de Dieze after doude raethuijs' en van een brug, een watertrap en toiletten tegen het gebouw, die op het water loosden.⁴⁴ Van Drunen komt in zijn boek naar aanleiding van de omschrijving 'buiten de oude muren' tot de conclusie dat het 'oude raethuijs' in het midden van de veertiende eeuw buiten de stadsmuur van rond 1222 moet zijn gebouwd. Maar is het aannemelijk dat het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch een raadhuis zou optrekken buiten het centrum van de stad en dan ook nog buiten de muren?

We weten dat Gijsbert Lysscep tussen 1357 (het jaar dat hij een stuk grond achter zijn pand Markt 1, midden, verwerfde) en 1366 (het jaar dat hij dat pand met de grond erachter aan de stad verkocht) op eigen terrein achter zijn woonhuis (Markt 1, midden) een losstaand achterhuis gebouwd heeft. Het is goed mogelijk dat dit achterhuis werd gebruikt als vergaderlocatie voor de schout en schepenen. Gijsbert was immers tussen 1351 en 1367 meerdere malen als schepen actief. Dit achterhuis was wellicht ook via een brug over de stadsgracht te bereiken.

Tijdens de verbouwing en de nieuwbouw van het stadhuis in het begin van deze eeuw is ook een gedeelte van de ommuring van rond 1222 aangetroffen (zie afbeelding 10). Deze bevindt zich tegen het achterhuis op het perceel van het pand Markt 1, midden (zie Witmer, 'Het verborgen verleden', deel 1, afbeelding 24 op pagina 51). Behalve dit deel is de ommu-

38 Een Bossche voet is 0,287 meter.

39 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1357.08.12.

40 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1359.04.26 en inv. nr. 1360.04.30.

41 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1363.08.25.

42 NL-HtSA, Collectie oorkonden M.W.J. de Bruijn, inv. nr. 1366.06.03.

43 Van Drunen, 's-Hertogenbosch', 41.

44 NL-HtSA, OSA inv.nr. 3066 (= Sassen, *Inventaris*, nr. 128), 1357 juni 12; Van Drunen, 's-Hertogenbosch', 77-78.

ring van rond 1222 op het achtererf van de panden Markt 1 afgebroken. Dit is een aanwijzing dat Gijsbert het achterhuis na het midden van de veertiende eeuw tegen die stadsmuur liet bouwen. De opening voor de Verwersstroom in de stadsmuur naast deze locatie werd dichtgezet in het laatste kwart van de dertiende eeuw, wat op te maken valt uit de baksteenformaten.⁴⁵

Maar waarom werd het raadhuis verplaatst van de oude locatie in het blok op de Markt (zie R1 op afbeelding 3 op pagina 17)? De schout en schepenen zochten vermoedelijk naar een ruimte of gebouw met een eigen uitstraling voor het stadsbestuur, nadat het hertogelijk bestuur rond het midden van de veertiende eeuw aangegeven had zich terug te trekken uit de stad. De hertogen verkochten in die tijd geleidelijk aan steeds meer van hun rechten aan de stad, zoals het recht om accijnzen te heffen. De rentmeester van de domeinen bleef echter in de stad wonen en hield daar kantoor. De herencijnzen die rustten op bijna alle huizen en huiserven in de stad, werden nog altijd geheven. De waag, de landtol en de tol genaamd 'lood en geleide' bleven domein tot na 1795.⁴⁶

De al eerder genoemde akte van verkoop van *stallifori*, gedateerd op 27 februari 1365 (zie Witmer, 'Verborgten verleden', deel 1, 35), duidt aan dat de eerste locatie voor het raadhuis 'het huis van de Schepenen' gefunctioneerd heeft tot 1366, toen het pand Markt 1, midden, van Gijsbert Lyssepe verkocht werd aan de stad en als raadhuis in gebruik werd genomen. Maar waarschijnlijk hield daar intussen toch vooral de rentmeester van de hertog kantoor. De schout en schepenen vonden een tijdelijk onderkomen in het achterhuis van Gijsbert. Dat diende als voorlopige vergaderlocatie tot de overstap gemaakt kon worden naar een representatiever gebouw voor het stedelijk bestuur: het in 1366 aangekochte pand Markt 1, midden. De schout en schepenen hebben wellicht in de oudst bekende stadsrekening van 1399/1400 hun eerste eigen vergaderruimte (los van de hertog) 'postuum' opgewaarderd door het achterhuis 'het oude raethuys' te noemen.

Men kan zich ook de vraag stellen of Gijsbert Lyssepe het pand Markt 1, links, heeft gekocht met de expliciete bedoeling zijn oorspronkelijk woonhuis het pand Markt 1, midden, later aan de stad te verkopen. Gelet op het vrij geringe aantal jaren tussen de aankoop en verkoop van beide panden, lijkt er sprake van een vooropgezet plan. Is het pand Markt 1, midden, na 1359 geschikt gemaakt voor zijn toekomstige functie? Is het dan vreemd te veronderstellen dat wellicht de voltooiing van de veertiende-eeuwse stadsmuur is samengevallen met de ingebruikname van het pand Markt 1, midden, als raadhuis in 1366?

Dit alles levert voor de drie radhuizen die 's-Hertogenbosch in de veertiende eeuw heeft gekend dus de volgende zeer waarschijnlijke locaties op: een deel van het hertogelijk verblijf aan de zuidzijde van het bouwblok op de Markt vanaf circa 1200, het losstaande achterhuis tegen de stadsmuur achter het pand van Gijsbert Lyssepe Markt 1, midden, als tussenfase en vanaf 1366 het door de stad aangekochte pand Markt 1, midden (zie R1, R2 en R3 op afbeelding 3, pagina 17).

Hoe ontwikkelde het stadhuis zich verder? In 1481 heeft de stad het pand Markt 1, links, De Gaffelkamer, aangekocht, maar dat werd pas in 1606 officieel onderdeel van het stadhuis.⁴⁷ In 1599 kocht de stad het pand Markt 1, rechts, Sinter Claes, dat wel vrijwel meteen bij het stadhuis werd gevoegd.⁴⁸ In de jaren 1529 tot 1533 werd de voorgevel met het bordes vernieuwd (zie afbeelding 8 en 9 op pagina 24 en 25).⁴⁹ Het stadhuis werd eind 1669 getroffen door een kleine brand. In 1670 kregen de drie oorspronkelijke panden samen één nieuwe voorgevel in classicistische stijl en werd vervolgens het interieur verbouwd. De middeleeuwse kelders bleven bewaard, evenals een deel van het oude muurwerk.⁵⁰

Conclusie

Dit artikel is geschreven om een andere denkwijze over de vroegste geschiedenis van 's-Hertogenbosch te introduceren. De oudste fase van de stad was tot nu toe vooral een blinde vlek. Door archeologische gegevens over het (jacht)verblijf van de hertog en de Markt, bouwhistorische gegevens over de panden in het centrum van de stad en latere schriftelijke bronnen (de kronieken) met elkaar in verband te brengen, is getracht een samenhangend beeld te construeren van de vroegste stedelijke structuren. Het in dit artikel geschetste, ten opzichte van eerdere aannames gewijzigde ontwikkelingsbeeld van de stad 's-Hertogenbosch geeft een duidelijk antwoord op de in de Inleiding gestelde vragen en opgeworpen kwesties.

De vraag of er een oudere stedelijke ontwikkelingsfase vooraf ging aan de tot nu toe bekende fase van de 'eerste' stenen stadsmuur van circa 1222 lijkt bevestigend beantwoord te kunnen worden. De in de panden Pensmarkt 13 en 15 aangetroffen muur in Vlaams verband met een hoogte van bijna zes meter bleek een belangrijke, maar niet de enige directe aanwijzing. De op één lijn gesitueerde achtermuur van de panden aan de Ridderstraat, grenzend aan het huidige stadhuis van 's-Hertogenbosch en natuurlijk ook de doorlopende muur in het blok op de Markt, zijn bewaard gebleven door de ophogingen van het maaiveld in de tweede helft van de dertiende eeuw ter bescherming tegen hoge waterstanden. Deze muurdelen verwijzen naar de oudste fase van de stad. Nader archeologisch onderzoek op de Markt kan wellicht meer zekerheid geven over de wijze waarop deze muurdelen met elkaar verbonden waren.

De vondst van een doorlaat van de Verwersstroom door de vergrote vestingmuur van 1222 achter het huidige Stadhuis is eveneens een verwijzing naar de oudste opzet van 's-Hertogenbosch. De loop van de Verwersstroom binnen de muren van de vergrote vesting kon niet met zekerheid vastgesteld worden. Door de waarnemingen van waterlopen bij het Minderbroederklooster en de Orthenpoort en de beschrijving van Molius over een 'omgrachting van het jachtverblijf van de hertog' ontstond wel een duidelijker beeld van het oorspronkelijke terrein binnen de muren, dat afweek van het tot nu toe gangbare.

De afwijkende situering van de eerste Vugtherpoort en de bijzondere verkaveling van het gebied tussen deze poort, de Pensmarkt en de Markt kunnen verklaard worden door de mogelijk eerste functie van dit terrein, namelijk een markt, binnen de ommuring van de in 1222 vergrote vesting. De bouw van de Waag aan dit terrein aan het eind van de dertiende eeuw is hier een duidelijke aanwijzing voor.

Het feit dat hertog Hendrik I een deel van de stad in 1222 beleende aan de aartsbisschop van Keulen is begrijpelijk, aangezien hij veel geld had besteed aan de realisatie van de vergrote vesting. Zijn behoefte aan financiële middelen voor de verdediging, maar ook voor de verdere ontwikkeling van zijn hertogdom, moet groot geweest zijn. Na de slag bij Woeringen in 1288, die door hertog Jan I van Brabant gewonnen werd, eindigde de invloed van de aartsbisschop op de stad en verviel waarschijnlijk deze belening.

De drie locaties van het raadhuis van 's-Hertogenbosch hebben deels te maken met de eigendomssituatie van gronden binnen de vergrote vesting, maar nog veel meer met de

45 Vriendelijke mededeling R. van Genabeek, archeoloog gemeente 's-Hertogenbosch.

46 Vriendelijke mededeling T. Kappelhof.

47 Molhuizen, 'De zesde wethouder'; Van Drunen 's-Hertogenbosch, 40-42, 334-335.

48 Molhuizen, 'Het huys van Sint Claes'; Van Drunen 's-Hertogenbosch, 40-42, 334-335.

49 Hupkens, 'Drie huizen samengevoegd'.

50 Molhuizen, 'Markt 1'.

verzelfstandiging van het stadsbestuur ten opzichte van het hertogelijk bestuur in de veertiende eeuw. Daarom zocht het stadsbestuur naar een eigen representatieve ruimte, los van de hertogelijke gebouwen. De door Hertog Jan III in 1330 gebruikte aanduiding voor 's-Hertogenbosch, namelijk 'stat van den Bosch, die een veste ende een slot es' is heel verklaarbaar, als ervan uit wordt gegaan dat 's-Hertogenbosch reeds voor 1202 werd gevormd als een *ville neuve* met een jachtverblijf en een ommuurde kleine vesting en rond 1222 werd uitgebreid en voorzien van een nieuw slot. Dit nieuwe slot is door hertog Hendrik I aan het begin van de Hinthamerstraat gebouwd, vermoedelijk tegelijkertijd met de vergrote vestingmuur, om de poorters te overtuigen van zijn vertrouwen in de nieuwe stad en van zijn wil om van 's-Hertogenbosch een succes te maken.

Op basis van dit artikel kan het ontwikkelingsmodel worden geconstrueerd waarin wordt aangegeven hoe we ons het *novum oppidum* 's-Hertogenbosch moeten voorstellen. In de vroegste fase ging het om een hoge zandrug in het moeras met een hertogelijk jachtverblijf als pre-stedelijke kern, met ten oosten daarvan een vroege kerkloze nederzetting waarvan het westelijke deel bij het jachtverblijf als eerste omweld en van poorten voorzien werd,

11. Ontwikkelingsmodel van *novum oppidum* 's-Hertogenbosch. Op de plattegrond van 's-Hertogenbosch rond 1400 zijn de voorgaande stadia aangegeven:
1. De *ville neuve* 's-Hertogenbosch met aan de noordwest kant de ommuurde kleine vesting ter plaatse van de huidige markt (1196);
 2. De vergrote vesting van rond 1222;
 3. De uitbreiding van de *ville neuve* voor 1300 tussen de eerste Vughterpoot (Antwerpse poort) en Tweede Vughterpoot (Heilige Kruispoort);
 4. Het eerste deel van de veertiende-eeuwse stadsmuur, vermoedelijk gerealiseerd tussen 1304 en 1318;
 5. Tot 1370/1380 is de veertiende-eeuwse stadsmuur afgebouwd. Het laatste deel werd gebouwd ten westen van de nieuwe haven tussen de huidige Smalle Haven en Brede Haven;
- (tekening R. Glaudemans, Erfgoedhuis 's-Hertogenbosch, naar gegevens van Hans Witmer)

terwijl in het oostelijke deel een markt was. Daartussen werd ruimte voor een kerk gereserveerd. Alles werd omspoeld en doorspoeld met het water van de Dieze, de Dommel en de Aa. In 1185 was er een kleine vesting, voorzien van een aarden wal en drie poorten. Deze werd vanwege militaire dreiging en plundering al vrij snel, in 1196, ommuurd. Na een aanval door Hollandse en Gelderse troepen in 1202 werd begonnen met de bouw van de vergrote vesting die rond 1222 klaar was en alleen was bestemd voor de hertog, zijn gevolg en de rijke kooplieden. Deze kooplieden hadden veel invloed op de beveiliging van de stad die uiteraard ook een zekerstelling van hun bezittingen betekende (zie afbeelding 11).

De ontwikkeling van de slechts deels ommuurde *ville neuve* tot geheel ommuurde stad werd voltooid op initiatief van het stadsbestuur door de start van de bouw van de veertiende-eeuwse stadsmuur (afbeelding 11). Het stadsbestuur stelde zich meer en meer zelfstandig op tegenover het hertogelijk bestuur. Door de bouw van de stadsmuur was de stad voor de verdediging steeds minder afhankelijk van het hertogelijk leger. Dit leidde in 1366 tot de vestiging van het stadsbestuur in het representatieve pand Markt 1, midden, het voormalige woonhuis van Gijsbert Lyssepe, een van de schepenen van de stad. Het maakt nu nog altijd onderdeel uit van het huidige stadhuis.

Het hier geschetste ontwikkelingsmodel betekent een herwaardering van de beschrijving van de vroegste geschiedenis van 's-Hertogenbosch door de priester Molius. Zijn *Kroniek* bleek nauwkeuriger en waarheidsgetrouwer dan door velen werd gedacht. Het ontwikkelingsmodel bouwt echter vooral voort op de kennis die door diverse deskundigen in de laatste honderd jaar is vergaard. Hun inzet heeft deze studie mede mogelijk gemaakt.

Tegelijkertijd roept het ontwikkelingsmodel ook weer nieuwe vragen op. Hoe was de relatie tussen de kleine vesting en het buiten de wal en later buiten de muur gelegen gedeelte van de *ville neuve* dat door de vroegste inwoners van de stad bewoond werd tussen de Verwersstroom en de Marktstroom? Is er een vrij schootsveld aangehouden tussen de ommuring en de woon- en werkbebouwing? Is er een waterloop geweest direct ten zuiden van de ommuring van de kleine vesting tussen de Verwersstroom en de Marktstroom? En als deze waterloop aanwezig is geweest, hoe is er dan met deze waterloop omgegaan bij de realisatie van de vergrote vesting, mede gelet op de bouw van het verblijf van de hertog aan de Hinthamerstraat bij de Gevangenpoort?

Antwoorden op deze vragen kunnen de inzichten over de ontwikkeling van steden in de vroege middeleeuwen in het algemeen en 's-Hertogenbosch in het bijzonder verbeteren. De auteur hoopt dan ook dat zijn visie op de ontstaansgeschiedenis van *novum oppidum* 's-Hertogenbosch stof tot nadenken zal geven en aanleiding zal zijn tot verder onderzoek.

Bijlage

Archeologisch onderzoek in de panden Pensmarkt 13-15

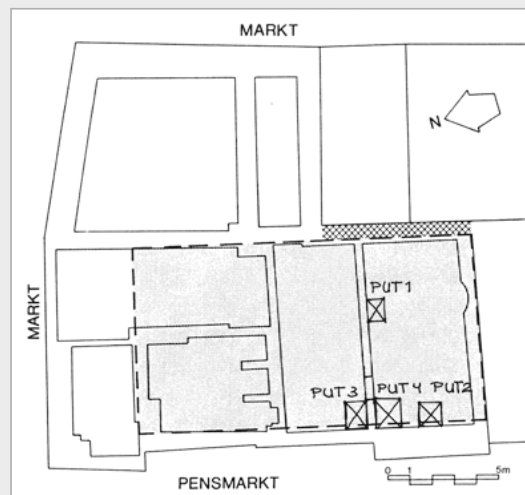
Archeologische gegevens over de Markt zijn bekend door een beperkt archeologisch onderzoek, dat in 1977 is uitgevoerd ter gelegenheid van de vervanging van de riolering en het aanbrengen van een nieuwe sierbestrating. De resultaten van dit onderzoek zijn in 1983 gepubliceerd.⁵¹ Uit dit onderzoek kunnen de volgende conclusies getrokken worden:

'De natuurlijke ondergrond van de Markt bleek te bestaan uit een hoge dekzandrug aan de noordzijde, parallel aan de Marktstroom. Op deze hoge oever heeft zich in de IJzertijd en de Romeinse periode (ca. 700 voor Christus tot ca. 200 na Christus) een nederzetting bevonden. Deze nederzetting is rond 200 na Christus verlaten. De Markt is niet bij de stichting van de stad aangelegd in zijn huidige vorm en functie, maar bereikte pas de driehoekige vorm in de tweede helft van de veertiende eeuw, na grootscheepse ophogingen noodzakelijk geworden door een verslechtering van de waterstaatkundige situatie vanaf de tweede helft van de dertiende eeuw.'

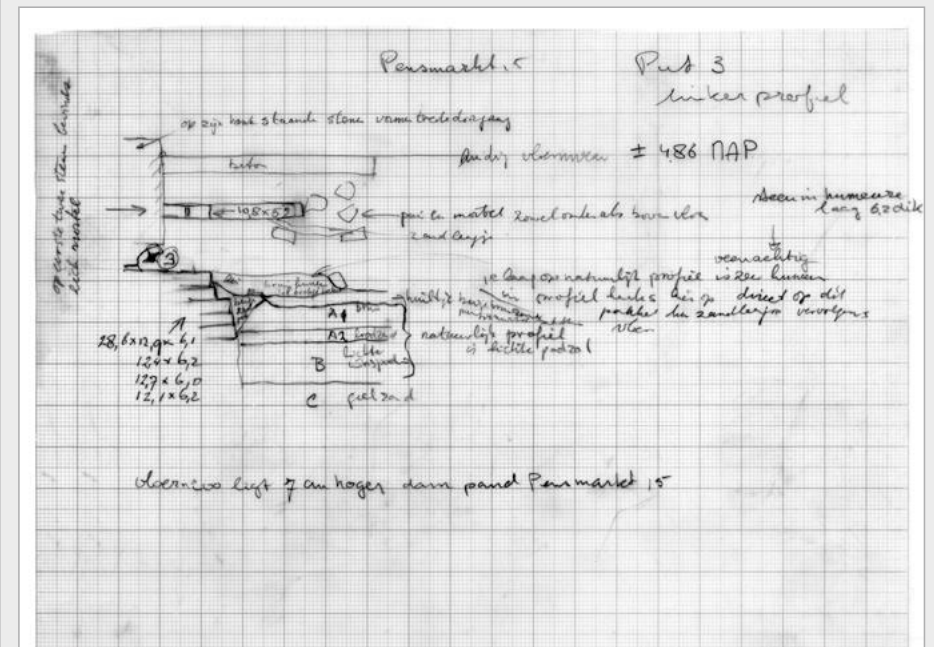
Door overstromingen en de dientengevolge hoge waterstanden werd in de tweede helft van de dertiende eeuw met name het zuidelijk deel van het Marktterrein zo drassig, dat besloten werd het terrein met een pakket van 1,5 tot 2 meter schoon zand en stadsafval op te hogen (zie ook de sub-paragraaf Overstromingen en ophogingen, pagina xxx). Gedurende het archeologisch onderzoek kon geconstateerd worden dat pas na deze ophogingen de Markt voor het eerst voorzien werd van een bestrating van veldkeien. Aangenomen kan worden dat na de ophogingen de rooilijnen van de bebouwing aan de Markt niet meer gewijzigd zijn. Op archeologische gronden kon ook het marktterrein gedateerd worden in de tweede helft van de twaalfde eeuw. 's-Hertogenbosch is ontstaan op een hooggelegen dekzandrug in een drassig deltagebied, begroeid met bomen en struikgewas.

De archeologische dienst van de gemeente 's-Hertogenbosch heeft om haar kennis over het marktterrein te vergroten tijdens het bouwhistorisch onderzoek in de kelders van de panden Pensmarkt 13-15 vier putten gegraven (afbeelding 36). Het ging om twee putten tegen de binnenzijde van de voorgevel van het pand Pensmarkt 13 en een put eveneens tegen de binnenzijde van de voorgevel van het pand Pensmarkt 15. Verder is er nog een put gegraven tegen de tussenmuur van de beide panden in het pand Pensmarkt 13. De profielen zijn getekend door de bouwhistorisch onderzoeker en gecontroleerd en tekstueel aangevuld door de archeologen H. Janssen en E. Nijhof.

12. Kelderplattegrond van de panden Pensmarkt 13-15 met daarop aangegeven de vier putten van de Archeologische Dienst 's-Hertogenbosch.

Deze profielen geven aanleiding tot de volgende opmerkingen. In het profiel aan de westzijde van put 1 tegen de tussenmuur in het pand Pensmarkt 13 is op ongeveer 40 cm. onder de aangetroffen keldervloer op +4.79 m. NAP een ouder vloerniveau, behorende bij de kelder, aangetroffen, bestaande uit bakstenen met het formaat 22x5 cm. en 11x5 cm. In het profiel aan de noordzijde van put 2 tegen de voorgevel van het pand Pensmarkt 13 zijn humeuze sporen aangetroffen in een hellende richting. Deze kunnen mogelijk wijzen op de aanwezigheid van een oever. In het profiel aan de zuidzijde van deze put zijn op dezelfde hoogte eveneens humeuze sporen gevonden, maar zijn er geen aanwijzingen van een hellende richting geconstateerd. In het profiel aan de noordzijde van put 3 tegen de buitenmuur van het pand Pensmarkt 15 is een karakteristieke opbouw van een podzollaag aangetroffen op + 4,16 m. NAP, 70 cm onder de bestaande vloer (+4,86 m. NAP) van de kelder van het pand (afb. 2). Het gereconstrueerde bijbehorende maaiveld lag op circa 4,25-4,30 m. +NAP. Dit is het maaiveld dat aanwezig was voor de eerste activiteiten van de ontginning in de middeleeuwen. De podzollaag heeft zich ontwikkeld na het verlaten van de Romeinse nederzetting ongeveer 200 na Christus.

13. Profiel van put 3 in het pand Pensmarkt 15 aan de noordzijde (het 'linker' profiel op de tekening) met een karakteristieke opbouw van een podzollaag.

Afkortingen

- BAM Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten
- DE afschrift kroniek Molius van schrijver E
- NAP Nieuw Amsterdams Peil
- NL-HtSA Stadsarchief 's-Hertogenbosch
- OSA Oud Stadsarchief
- T afschrift kroniek Molius van de Abdij van Tongerlo

51 Janssen, 'Markt', in: Janssen, *Van Bos tot Stad*, 53-63.

Archivalia

Archief Erfgoedhuis, 's-Hertogenbosch

Aantekeningen bouwhistorisch onderzoek
 Blok 1.11, Markt 12, 14, 18, 28,
 30-32, 40-42 en Pensmarkt 17
 Blok 1.13, Markt 5, Ridderstraat 9 en 11
 Bouwhistorische waarnemingen
 Blok 1.11, pand Markt 28

Stadsarchief 's-Hertogenbosch (NL-HtSA)

Collectie oorkonden M.W.J. de
 Bruijn (periode 1293-1380)
 inv. nr. 1293(?).09.20(?).
 inv. nr. 1317.07.17.
 inv. nr. 1318.09.13.
 inv. nr. 1320.04.21 (Schapenmarkt).
 inv. nr. 1321.06.24.
 inv. nr. 1333.08.26.
 inv. nr. 1338.10.09.
 inv. nr. 1340 (Markt 1).

Literatuur en gedrukte bronnen

- Asseldonk, M.M.P. van, *De Meierij van 's-Hertogenbosch. De evolutie van plaatselijk bestuur, bestuurlijke indeling en dorpsgrenzen, circa 1200-1832* (Oosterhout 2002).
- Bavel, H. van, A.C.M. Kappelhof, G.M. van der Velden en G. Verbeek, *De Kroniek van het St. Geertruijklooster te 's-Hertogenbosch. Die chronijcke der Stadt ende Meijerije van 's-Hertogenbosch. Een tekstuitgave* ('s-Hertogenbosch 2001).
- Bijsterveld, A.J., en F. Theuws, 'roeg stadswording in Nederland. Een Romeinse erfenis, Karolingische impulsen en een stroomversnelling in de twaalfde eeuw' in: E. Taverne, L. de Klerk, B. Ramakers e.a., red., *Nederland stedenland. Continuïteit en vernieuwing* (Rotterdam 2012) 91-107.
- Boekwijt, H.W., 'Kolperstraat 23, een huis tegen de oudste stadsmuur' in: H.W. Boekwijt en H.L. Janssen, red., *Kroniek van Bouwhistorisch en Archeologisch Onderzoek 's-Hertogenbosch* 1 (1988) 51-57.
- Buisman, J., *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, deel 1: tot 1300 (Franeker 2011).
- Camps, H.P.H., *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312*, Deel I, De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert), eerste stuk (690-1294) ('s-Gravenhage 1979).
- Camps, H.P.H., *Het stadsrecht van Den Bosch van het begin (1184) tot het Privilegium Trinitatis (1330)* (Hilversum 1995).
- Camps, H.P.H., en G. van Synghel, *Digitaal Oorkondeboek Noord-Brabant*, www.donb.nl/database.

inv. nr. 1345.10.09.
 inv. nr. 1352.07.02
 inv. nr. 1357.01.31.
 inv. nr. 1357.08.12.
 inv. nr. 1358.03.10.
 inv. nr. 1359.04.26
 inv. nr. 1360.04.30.
 inv. nr. 1363.08.25.
 inv. nr. 1366.06.03.

Oud Stadsarchief (OSA)

inv. nr. 3066 (= Sassen, *Inventaris*, nr. 128), 1357 juni 12.
 inv. nr. 3083 (= Sassen, *Inventaris*, nr. 118), 1365 febr. 27.
 inv. nr. 3120 (= Sassen, *Inventaris*, nr. 109), 1348 aug. 27.
 inv. nr. 3876 (= Sassen, *Inventaris*, nr. 45), Brussel, 1328 mrt 26.

- Demets, L., *In omni terra potentatis mei. Naar en consolidatie van macht? Een diplomatische discoursanalyse met betrekking tot de macht en autoriteit van de vorsten en vorstinnen te Brabant in de twaalfde en eerste helft van de dertiende eeuw*, MA-thesis Faculteit Letteren en Wijsbegeerte Universiteit Gent (Gent 2013).
- Dillo, M., G.A.M. van Synghel, m.m.v. E.T. van der Vlist, *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. II, de heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom* (Den Haag 2000).
- Drunen, A.H. van, 'De kap van Pensmarkt 13/15 te 's-Hertogenbosch' *Bulletin KNOB* 87 (1988) 278-279.
- Drunen, A.H. van, *'s-Hertogenbosch, van straat tot stroom* (Zeist/Zwolle 2006).
- Glaudemans, R., red., m.m.v. H. Boekwijt, M. Enderman en J. Viguurs, *De Stad van Bosch, Bossche bouwhistorie in nieuw perspectief* ('s-Hertogenbosch 2016).
- Gudde, C.J., *'s-Hertogenbosch, geschiedenis van vesting en forten* ('s-Hertogenbosch 1974).
- Hall, F. van, *Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten*, Maastrandse Monografieën 74 (Hilversum 2011).
- Heesters, W., *Graven in het Bossche verleden* ('s-Hertogenbosch 1977).

- Heurn, J.H. van, *Historie der stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch*, deel I (Utrecht 1776-1778).
- Hoekx, J.A.M., G. Hopstaken, A.M. van Lith-Drooglever Fortuijn en J. Sanders, red., *Kroniek van Molius. Een zestiende-eeuwse Bossche priester over de geschiedenis van de stad* ('s-Hertogenbosch 2003).
- Hoekx, J.A.M., en V. Paquay, *Inventaris 's-Hertogenbosch. Inventaris van het archief van de stad 's-Hertogenbosch 1262-1810*, deel A en B, Publicaties van het Stadsarchief te 's-Hertogenbosch ('s-Hertogenbosch 2004).

- Hoogma, D., 's-Hertogenbosch hoog en droog, de Binendieze en de historische bouwlocaties' in: H. Willems, G. van Tussenbroek, R. Gruben, e.a., red., *De onderste steen boven, 25 jaar bouwhistorie in 's-Hertogenbosch* (Utrecht 2000) 190-196.
- Hoogma, D., en A. Stekete, *'s-Hertogenbosch Waterstad, een historische waterbouwkundige verkenning* ('s-Hertogenbosch 1996).
- Huijbers, A., Central places in the confluence area of the rivers Dieze, Dommel and Aa in the Roman period and the Middle Ages. A longterm perspective', *Medieval and Modern Matters* 1 (2010) 197-268.
- Hundertmark, H., 'De "primitieve" stadsmuur, de eerste stenen ommuring van de stad 's-Hertogenbosch' in: H. Willems, G. van Tussenbroek, R. Gruben, e.a. (red.), *De onderste steen boven: 25 jaar bouwhistorie in 's-Hertogenbosch* (Utrecht 2000) 104-113.
- Hupkens, E., 'Drie huizen samengevoegd', *Stadsblad*, 20 augustus 2014, www.bossche-encyclopedie.nl/stadshuis.
- Janssen, H.L., *Van Bos tot Stad: Opgravingen in 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1983).
- Janssen, H.L., *De opgravingen aan de Orthenstraat* ('s-Hertogenbosch 1984).
- Janssen, H.L., 's-Hertogenbosch, een novum oppidum in de Meierij ca. 1200-1350', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 10 (2007) 95-140.
- Janssen, H.L., 'De infrastructuur van de stedelijke ruimte van 's-Hertogenbosch in: H.L. Janssen en J.R. Treling, red., *Van Penningen en Groten. De schatvondst achter Het Verguld Harnas* (Utrecht 2011) 13-43.
- Janssen, H.L., en A.J.J. Thelen, *Tekens van Leven. Opgravingen en vondsten in het Tolbrugkwartier in 's-Hertogenbosch*, deel I en II (Utrecht 2007).
- Janssen, H.L., en J.R. Treling, red., *Van Penningen en Groten. De schatvondst achter Het Verguld Harnas* (Utrecht 2011).
- Kappelhof, A.C.M., 'Ugth in de middeleeuwen (900-1300). Het raadsel van de twee kerken' www.academia.edu, dec. 2015.
- Kiesow, G., *Wege zur Backsteingotik. Eine Einführung* (Bonn 2003).
- Kruisheer, J.G., 'Stadsrechtbeoorkonding en stedelijke ontwikkeling' in: E.H.P. Cordfunke e.a., red., *De Hollandse stad in de dertiende eeuw* (Zutphen 1988).
- Kuijer, P.Th.J., *'s-Hertogenbosch, stad in het hertogdom Brabant ca. 1185-1629* ('s-Hertogenbosch/Zwolle 2000).

Internetbronnen

- Wikipedia, https://nl.wikipedia.org/wiki/Geschiedenis_van_Parijs
 Wikipedia, https://nl.wikipedia.org/wiki/Phillips_II_van_Frankrijk
 www.bossche-encyclopedie.nl/bronnen/schepenen/1230-1629
 www.bossche-encyclopedie.nl/stadshuis/algemeen/bouwhistorisch onderzoek
 www.bossche-encyclopedie.nl/stadshuis/De zesde wethouder
 www.bossche-encyclopedie.nl/stadshuis/Drie huizen samengevoegd
 www.bossche-encyclopedie.nl/stadshuis/Het huys van Sint Claes
 www.bossche-encyclopedie.nl/stadshuis/Markt 1

- Leenders, K.A.H.W., 'Zoe lanck ende breedt alst oijt hadde geweest bij staende lande'. Het landschap van de Grote Waard vóór 1421' in: Wikaart e.a. *Nijet dan water ende wolcken'. De onderzoekscmissie naar de aanwassen in de Verdrongen Waard (1521-1523)* (Tilburg 2009) 32-43.
- Molhuizen, H., 'Markt 1', *Brabants Dagblad*, 8 juli 1993, www.bossche-encyclopedie.nl/stadshuis.
- Molhuizen, H., 'De zesde wethouder', *Brabants Dagblad*, 28 april 1994, www.bossche-encyclopedie.nl/stadshuis.
- Molhuizen, H., 'Het huys van Sint Claes', *Brabants Dagblad*, 23 november 1996, www.bossche-encyclopedie.nl/stadshuis.
- Nijhof, E., 'Nieuws van de BAM, Nieuwe gegevens tweede stadsmuur', *Bossche Bladen* 4 (2008) 152-154.
- Orsel, E.D., 'Stenen van de Graaf. Vroege baksteen in Leiden en Rijnsburg', *Westerheem* 60 (2011) 184-192.
- Rutte, R., *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen, 12^e en 13^e eeuw* (Zutphen 2002).
- Sasse Van Yssel, A.F.O., *De Voornamen Huizen en Gebouwen van 's-Hertogenbosch*, deel III, ('s-Hertogenbosch 1911).
- Sassen, J.N.G., *Inventaris der Archieven van de Stad 's-Hertogenbosch B: Charters en Privilegiebrieven van het jaar 1191-1826* ('s-Hertogenbosch 1865).
- Synghel, G. van, *Actum in camera scriptorum oppidi de Buscoducis. De stedelijke secretarie van 's-Hertogenbosch tot ca. 1450* (Hilversum 2007).
- Uiterhoeve, A., *Annales Egmundenses: de jaarboeken van Egmond* (Alkmaar 1990).
- Uytven, R. van, 'Aspecten van de middeleeuwse stadsgeschiedenis in het noorden van het hertogdom Brabant. Het recht van Leuven en 's-Hertogenbosch in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, red., *Plaatsbepaling van het historisch onderzoek betreffende Noord-Brabant binen de geschiedenis der Nederlanden*, Bijdragen tot de Geschiedenis van het Zuiden van Nederland 54 (Tilburg 1982) 5-63.
- Velden, G.M. van der, 'Bernheze en de abdij van Berne', *Brabants Heem* 32 (1980) 3, 119-134.
- Vera, H.L.M., *Gemene gronden in de Meierij van Den Bosch tussen hertog en hertgang, 1000-2000*, proefschrift Faculteit Rechtsgeleerdheid Nijmegen (Moergestel 2011).
- Witmer, Hans, 'Het verborgen verleden van 's-Hertogenbosch. Een ontwikkelingsmodel van de stad van 1170 tot 1400, deel 1', *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 36 (2019) 15-57.